

Тема 9. СУТНІСТЬ ТА ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ ПРАВОВОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

- 1. Історичні передумови виникнення концепції правової держави.*
- 2. Принципи правової держави.*
- 3. Співвідношення права і закону в правовій державі.*
- 4. Система стримувань та противаг згідно з Конституцією України*
- 5. Поняття і ознаки соціальної держави*

1. Історичні передумови виникнення концепції правової держави.

З формуванням держави головним орієнтиром розвитку правових ідей стає його вдосконалення. Прагнення до вироблення концепції кращого державного облаштування влади. Розглядаючи державну владу як силу, здатну бути звернутою і в благо, і в шкоду суспільству, філософи, політики, юристи, державні діячі протягом багатьох сторіч пропонували різні концепції вдосконалення форми і механізму держави.

Один з основних напрямів наукових концепцій в даній сфері — це ідея про необхідність виключення монополізації влади. Іншими словами — розділення гілок державної влади.

„Розподіл влад” — одна з основних рис сучасної правової держави, одна з принципових умов і основний механізм функціонування всіх видів політичної і неполітичної влади.

Вчення про розділення влади історично склалося на найраніших етапах формування держави і вилилося в спеціалізацію влади різних осіб і інститутів, в якій рано виявилися дві стійкі тенденції: концентрація влади в одних руках або одному інституті і потреба розділити владу, працю і відповідальність. Звідси і два слідства, що витікають з цього подвійного відношення до влади: боротьба за владу вже розділених інститутів і проти її розділення, з одного боку, і прагнення упорядкувати відносини розділених влад і позбавити суспільство від зіткнень між ними — з іншою. Звідси ж і характерне для історії розвитку влади в суспільстві поєднання функцій на її ранніх етапах: вождя і воєначальника (король-воїн, князь-предводитель дружини, єпископ-лицар, глава ордена і т.п.)

Інститут розподілу влад, як інститут самого права, став зароджуватися з якнайдавніших часів. Якщо не враховувати суспільство при військовій демократії, то вже і в Афінській і Римській республіках громадяни прагнули не допустити концентрації влади в одних руках. Так, в Греції існувало декілька політичних інститутів, які не повинні були дозволити зосередження влади в одних руках. Контроль за всіма органами влади здійснював так звані особливі народні збори, які збиралися раз на місяць і займалися перевіркою діяльності владних гілок (чи була ця діяльність правильної).

В Римській республіці головним державним органом був сенат, що володіє правом тлумачити закони, а також накладати вето на деякі рішення народних зборів. До всього іншого з числа senatorів вибиралися народними зборами особи, які повинні були посідати державні посади (консули, претори, намісники, еділи і т.д.). Не будучи судовим органом, сенат міг призначати судові колегії і давати вказівки про виробництво розслідування. Другий по значущості державний орган в Римській республіці — цей народний збір. Перед народним збором робив звіт всі державні службовці (окрім диктаторів). Народні збори обирали колегії, які здійснювали урядову владу. Народний збір володів правом ухвалення законів. Особливе положення займали плебейські (народні) трибуни. Вони мали право забороняти виконання будь-яких наказів (за винятком наказів диктаторів). Вони могли накладати вето на ухвали сенату. Крім того, трибун наділював правом арештовувати будь-яку особу і піддавати його публічному допиту. Судові функції в Римі були покладені на вісьмох преторів, обраних сенатом. Кожні п'ять років з колишніх консулів обиралися два цензори строком на 18 місяців. Вони займалися перевіркою списку сенату і виключали з нього негідних.

Перше крупне розділення влади розвело політичну і релігійну владу, владу держави і церкви. Воно ж супроводилося і тривалою боротьбою за уніфікацію влади, переважання світської влади над релігійною, або панування церкви в світському житті суспільства. Суперництво між ними продовжувалося багато сторіч, всього середньовіччя і початку Нового часу. Воно ще далеко від завершення для багатьох держав і суспільств і понині, при цьому результат його далеко не однозначний в різних регіонах світу. Західна, переважно християнська його частина, вирішила суперечку про владу на користь світської, східна у багатьох випадках (в деяких мусульманських країнах, наприклад, (Ірані) — на користь значного політичного впливу релігійних засад на життя суспільства, на його політико-правову систему і культурний устрій.

Разом з цим, в цій світській державі рано почалося розділення професійних функцій влади. Вже Арістотель відзначав існування в ньому законодавчого органу — магістрату (виконавчої установи) і судового органу. Відбувалося розділення влади між центральним і місцевим управлінням (самоврядування), формувалася все більш складна політична система суспільства, властей різних рівнів і з різними функціями. Розвинуте розділення влади стало врешті-решт однією з організаційних основ держави Нового часу, який функціонує як система функціонально розмежованих, але і зв'язаних між собою установ, апаратів і органів влади. Феодальна організація влади з об'єднанням в особі державновладних законодавчих, виконавчих і судових функцій, включаючи функціональне і територіальне розділення влади між монархічним центром і провінційними (міськими) парламентами, місцевим самоврядуванням, із становим представництвом частково обраних, частково включених в нього «по праву» з числа іменитих городян. Децентралізована феодальна середньовічна держава допускала помітне зміцнення місцевих парламентів, які особливо зміцнилися в Західній Європі в XIII— XIV століттях і згодом, стали структурною і соціальною основою виникнення парламентів¹ в державних центрах абсолютистських монархій. Іншою основою розділення влади стали різні королівські поради, звичайно дуже замкнуті і вузькі, нерідко олігархічного типу, не дивлячись на їх дорадчі функції, як це мало місце у Верховній таємній раді в Росії після петровського періоду, коли з восьми членів ради («верховників») шестеро представляли дві найзатятіші династії — Долгоруких і Голіциних. Крім того, існували і епізодичні збори (асамблеї) правлячих феодальних верхів, феодальні союзи (ліги), такі як Земські Собори в Росії, також ґрунтували в майбутньому досконаліші форми розділення влад. Вирішальний етап інституційного і функціонального розділення державної влади наступив в початковий період Нового часу (XVII в.). В цей період феодальна децентралізована держава поступилася місцем централізованим абсолютистським монархіям в більшості країн Західної Європи. Центральна влада тепер потребувала більш розвинутому і ефективному апараті управління і оборони, який неминуче повинен був бути спеціалізований і розділений. Торгова і промислова буржуазія, що розвивається в той же час, підтримала на перших порах абсолютистський монархічний центр і сприяла її зміцненню, але при цьому отримала і доступ до влади, яка виявилася до відомої міри розділеною між станами і класами, і доступ цей був відкритий, перш за все, в центральні парламентські (законодавчі і представницькі) структури, що народжувалися.

Подальший розвиток розділених властей йшов декількома паралельними шляхами:

1) відбувалася централізація парламентських структур, зсув парламентаризму в центр зі всією ідеологією і технікою формування представницької влади (її виборністю, принципами організації і т.п.);

2) зміцнювалася і удосконалювалася центральна урядова виконавська влада і особливо її апаратів, кадрів державних службовців;

3) завершилося формування виниклої у феодальному середньовіччі системи нагляду і відправлення правосуддя, передачі судових функцій від володарюючої (сеньйоріальної) верхівки -спеціалізованим судовим органам.

Цей об'єктивний процес отримав теоретичне обґрунтування в політико-філософській теорії розділення властей і супроводився проектами цивільного суспільства і правової держави, реалізація яких була необхідною умовою ефективного розділення влади і у свою чергу залежала об розділення її на три відносно автономні, взаємозв'язані і контролюючі один одного власті.

Крім церкви, обмежити владу правителя намагалися і його піддані тієї або іншої держави. В результаті таких спроб в Англії, а пізніше і у Франції, з'явилися станово-представницькі інститути (в Англії — парламент, у Франції — генеральні штати). Як в Англії, так і у Франції головною метою парламенту (у Франції генеральних штатів) було первинне узяття під свій контроль розпорядження фінансами. Єдине ж, що змогли отримати вони спочатку — це контроль за податками. Таким чином, вони могли всього лише або схвалювати нові податки, або не схвалювати. Але згодом з цього права виріс повноцінний законодавчий орган.

Повною мірою принцип розділення властей був вперше реалізований в Сполучених Штатах Америки після ухвалення конституції 1787 року.

Так вперше за всю історію людства теорія розділення властей, яка довгий час розвивалася в Європі, була здійснена на другому континенті. В так званому «Новому світі» з'явилася «нова по своїй суті держава».

Крім просто об'єктивних історичних процесів, які вели народи до реалізації принципів демократичної, правової держави, існували також і теоретичні вчення про те, якою повинна бути держава, як воно повинне будуватися і як управлятися. Мислителі античності (Сократ, Арістотель,

Полібій, Цицерон) намагалися виявити зв'язки і взаємодії між правом і державною владою, які забезпечували гармонійне функціонування суспільства тієї або іншої епохи. Вчені старовини вважали, що найбільш розумна і справедлива лише та політична форма життя, при якому закон загальнообов'язковий як для громадян, так і для самої держави.

В своїй книзі «Політика» Арістотель (389—328 рр. до н. е.) писав: «Там де відсутня влада закону, немає місця і формі державного ладу». Щодо демократичного режиму Арістотель висловився так: «Демократія користується більшою порівняно з олігархіями безпекою, існували більш довговічно...».

Цицерон розглядав державу як форму правового спілкування і загального порядку.

Становлення державно-правових інститутів в Стародавній Греції і Стародавньому Римі зробило значний вплив на формування і розвиток більш пізніх прогресивних навчань правовій державі.

В період розкладання феодалізму ідеї правової держави розвивалися в творах великих мислителів того часу Ніколо Макіавеллі і Жана Бодена. В своїх роботах вони відстоювали ідею переваги республіки перед іншими формами правління держави. Головною задачею держави вони проголошують забезпечення прав і свобод громадян, захист інтересів особи.

Період ранніх буржуазних революцій ознаменувався новим етапом в розвитку теорії правової держави. Могутній внесок в дану концепцію внесли Р. Гроцій, Би. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Шарль-Луї Монтеськ'є, Д. Дідро, Т. Джефферсон.

Ідеї правової держави знайшли широке віддзеркалення і в російській політико-правовій думці. Так, подібна проблематика знайшла свій розвиток в працях Пісарєва, Герцена, Чернишевського, Радіщева, Пестеля, Мурав'єва.

Певну теоретичну оформлену російська концепція правової держави отримала в творах видних правознавців і філософів ХІХ сторіччя: Новгородцева, Муромцева, Гессена, Шершеневича, Чичеріна, Бердяєва.

Серед названих вище вчених різних періодів і країн першою науковою роботою, в якій розглядається концепція розділення властей, слід рахувати концепцію Дж. Локка (1632—1704). Локк в своїх поглядах багато в чому дотримувався позиції Гоббса, прихильника теорії суспільного договору. Проте, виражаючи симпатії монархії, Дж. Локк вважає, що вона повинна

бути обмежений народним представництвом і чітко визначений законом, обов'язковим для всіх, у тому числі і для монарха. Головна загроза для свободи, вважає Дж. Локк, полягає в нероздільності влади, в її зосередженні в руках абсолютного монарха, який сам встановлює закони і принуждав до їх виконання. (Абсолютна деспотична влада або управління без встановлених постійних законів не можуть жодною мірою відповідати заходам уряду», — констатує Дж. Локк. Крім того, в своїх працях він говорить про те, що влада на ухвалення законів і влада на їх виконання повинна бути розділений. Джон Локк висуває законодавчу владу на перше місце.

В основі політичної філософії Локка і лібералізму лягла ідея власності («Трактати про уряд»). «На основі суспільного договору фундувалася держава — соціальний інститут для охорони власності і рішення пов'язаних з власністю непорозумінь... Але і в державному стані власність не цілком оберегаема, наприклад, від свавілля абсолютної монархії. Для того, щоб охорона власності не залежала виключно від волі властей, люди створюють закони і законодавство... Але і в суспільстві законів ймовірно беззаконня, оскільки завжди залишається значна свобода для тлумачення і застосування законів... А це чревато волюнтаризмом судочинства, фактичним беззаконням...».

Д. Локк пропонує систему заборон і противаг — розділення властей на законодавчу, старанну і судову «з передачею кожній особливого коло осіб. Тоді, наприклад, в правовій монархічній державі законодавчою владою може бути аристократичний парламент, вищої старанної - король, а судову має сенс пропорційно поділити між аристократичним і демократичним станами».

Розвиток до сучасного розуміння теорії розділення властей відбувся завдяки французькому мислителю Шарлю-Луї Д'Секонда Д'Монтеськє (1689-1755). В 1748 році він публікує свою знамениту працю «Про дух законів» (робота над яким йшла близько 20 років), в якому протиставляє абсолютизму республіканський державний пристрій з розділенням властей.

Монтеськє ділить владу на три гілки: законодавча, виконавча, судова. По теорії Монтеськє, всі три власті повинні бути, врівноважуючи один одного, не дати здійснювати контрольні дії в рамках своєї компетенції. «Щоб не було можливості зловживати владою, необхідний такий лад, при якому різні власті могли б взаємно стримувати один одного». Монтеськє розглядає як неприпустиму ситуацію, коли в одних руках з'єднано всі, а навіть тільки дві гілки влади. На відміну від такої позиції теорія Д. Локка допускала обов'язкове відособлення лише для законодавчої гілки влади. Монтеськє

наполягає на тому, що: «Якщо влада законодавча і виконавча буде сполучений в одній особі або установі, то свободи не буде, оскільки можна побоюватися, що монарх або сенат створюватимуть тиранічні закони для того, щоб так само тиранічно застосовувати їх». Не «буде свободи..., якщо судова не відокремлена від влади законодавчої і старанної. Якщо вона сполучена із законодавчою владою, то життя і свобода громадян виявляться у владі свавілля, бо суддя буде законодавцем. Якщо судова влада сполучена із старанною, то суддя дістає можливість стати тим, що пригноблює».

У випадку ж об'єднання всіх трьох гілок влади в одних руках, вважає Монтеськьє, неминуче формування жорстокої деспотії і загибель свободи.

Концепція, створена Монтеськьє, не обмежується відособленням трьох гілок влади і освітленням питання про небезпеку їх з'єднання в одних руках.

Повинна діяти система заборон і противаг, щоб власті контролювали дії один одного. «Взаємовплив законодавчої і старанної властей гарантує реальність права, яке кінець кінцем відображає компроміс волі і інтересів різних соціальних шарів і сил, що стикається... За порушення законів міністри можуть притягати законодавчим збором до відповідальності. У свою чергу виконавська влада, в особі государя, стримує від свавілля законодавчу владу, будучи наділює правом накладати вето на рішення законодавчого збору, встановлювати регламент його роботи і розпускати збір...». Безумовно, зараз передбачений набагато більш різноманітний і ефективний механізм «заборон і противаг», ніж той, який був описаний в працях Ш. Монтеськьє, проте вже в його роботах були закладені основні принципи і інститути, за допомогою яких взаємодіють сучасні органи державної влади.

Багато положень, закріплених в працях Монтеськьє, знайшли своє віддзеркалення в закріпленні в конституційних актах, багато хто з яких діє і по сьогоднішній день. Проте в його конституційному проекті недостатньо чітко проводиться ідея рівноваги властей. Законодавча влада явно грає домінуючу роль, виконавську владу Монтеськьє називає обмеженою по своїй природі, а судову — взагалі напіввладою. Ймовірно, що за часів Монтеськьє більш актуальним було наступне положення теорії розділення властей: *певна гілка влади повинна представляти інтереси певної соціальної групи. Судова влада представляє інтереси народу, виконавча — інтереси монарха, верхня палата законодавчого збору (передбачена конституційним проектом Монтеськьє) — аристократія, нижня палата збору — інтереси народу.* Таким

чином, ми бачимо прагнення досягти компромісу в боротьбі буржуазії (що злилася тоді з народом) і прихильників абсолютизму.

Пізніше теорія розділення властей отримала сильний практичний і теоретичний розвиток. Перш за все, йдеться про розвиток її в творах Же.-Ж. Руссо. На відміну від Монтеск'є, Руссо вважав, що «законодавча, виконавча і судова власті — особливі прояви єдиної влади народу». І продовжуючи цю ідею, Руссо указує на те, що «теза про єдність влади використовувалася різними силами. При цьому слід зазначити, що йдеться не тільки про владу певної соціальної спільності, навіть якщо це компроміс різних класів, спільно здійснюючих політичне панування, політичне керівництво суспільством, але і про відомий ступінь організаційної єдності: всі органи держави проводять кінець кінцем загальну політичну лінію, визначувану носієм реальної влади, і як правило, будуються по вертикалі». Точка зору Руссо відповідала вимогам часу і була обґрунтована революційними процесами у Франції кінця 18 в.; якщо Монтеск'є намагався знайти компроміс, то Руссо обґрунтовував необхідність боротьби з феодалізмом. І концепція Монтеск'є, і теоретичні викладення Руссо знайшли своє якнайповніше і послідовне відображення в положеннях Конституції США 1787 року.

В Росії ідея розділення властей як принципу лібералізму вперше в найчіткішій формі була виражена М.М. Сперанським (1772—1830) в «Проектах і записках».

Принцип розділення властей віднесений до числа основних конституційних принципів всіх сучасних демократичних держав і знаходить віддзеркалення в побудові механізму здійснення влади. Складовими частинами механізму влади повсюдно признаються законодавча, виконавча і судова власті, кожна з яких, утілюючи єдність влади, належить народу, залишається самостійною. Ці гілки влади при нормальній ситуації існують у всіх країнах. Проте способи їх розділення і взаємодії далеко не однакові. Інакше кажучи, принцип один, а способи його реалізації різні. В кожній країні державний механізм відрізняється безперечною специфікою і численними особливостями. Причому, чим вище ступінь демократизму, тим більше можна спостерігати специфічного і особливого. Деспотії все однакові, як би ні силкувалися тирані підкреслити свою самобутність. Демократії завжди різноманітні, будучи єдині за своїми основоположними принципами і духом.

Конкретне втілення в життя принципу розділення властей залежить від дії численних чинників: історичних особливостей і еволюції держави, рівня

соціально-економічного розвитку, природно-географічних умов існування, етно-національного складу населення, соціально-економічного рівня розвитку суспільства і ін.

Встановлюваний конституцією і фактично що склався в країні порядок формування вищої державної влади, принципи взаємовідношення між законодавчою, старанною і судовою властями визначають існуючу в країні форму правління.

В країнах, що орієнтуються в своєму розвитку на побудову правової держави, різними способами забезпечується незалежність судової гілки влади і безсторонність правосуддя. Без незалежного правосуддя існування і функціонування дійсно демократичного державного механізму просто неможливе і не реально. В країнах з тоталітарними режимами судова система виконує функцію знаряддя придушення як складова частина репресивного механізму, головне призначення якого — розправа з супротивниками існуючого режиму. В демократичних країнах судова влада розглядається як вартовий особистої свободи і прав громадян. В здійсненні цих функцій і полягає її головне призначення. Особливо велика роль судових установ в президентських республіках, рівно як і ступінь їх самостійності по відношенню до інших гілок влади.

Незалежність і самостійність кожної з гілок влади не є самоціль. Це також не перешкода до їх взаємодії. Більше того, ефективність влади недосяжна без співпраці гілок цієї влади. Прикладом втілення даної ідеї є структура взаємодії гілок державної влади в США. Своєрідний механізм практичної реалізації принципу розділення властей, що склався тут, став відомий під назвою «системи заборон і противаг». Основне його призначення — сприяти взаємодії властей, не допускаючи узурпації повноважень однієї з гілок влади в збиток іншій.

Таким чином, теорія правової держави нерозривний пов'язана з ідеєю про розділення гілок державної влади. Це приводить до висновку про те, що втілення цієї ідеї можливо лише в демократичному суспільстві і державі. Ні в рабовласницькому, ні у феодальній державі втілення цього принципу неможливе, оскільки сам принцип має на увазі наявність економічно вільного власника — основного представника суспільства, що володіє також і політичними правами.

Для фактичного здійснення розділення гілок державної влади необхідні певні об'єктивні умови — достатній ступінь розвитку продуктивних сил і

відносин, а також суб'єктивні — високий рівень політичної свідомості суспільства.

Сучасна юридична наука розглядає безліч варіантів і теоретичних моделей втілення в життя концепції правової держави. Дана теорія не перетворилася на догматичне навчання. Процес вдосконалення цього навчання продовжується і сьогодні.

Прояви демократичних почав організації влади мали місце ще в Стародавній Русі, зокрема, договори, які полягали окремими містами з князівськими дружинами, як би містили в собі елементи розділення властей. На жаль, ці почини не отримали подальшого розвитку. Князівські усобиці і ворожнеча зовсім не сприяли яким би то ні було устремлінням до демократичного правління. Об'єднання російських земель і подальше створіння централізованої Російської держави відбувалися в умовах, що вимагали максимальної концентрації влади. Затвердження російського самодержавства виключало можливість розділення властей. Іван Грізний повністю викоренив всяку опозицію самодержавному правлінню. Петро Великий, що перейняв у західних країн багато що в ратній справі і науках, ніколи не обертав свій погляд у бік тих великих голландців, які були провісниками панування правових засад і принципу „розподілу влад”.

В історії України, проте, задовго до американської конституційної ідеї були періоди і моменти, коли певні політики і учені передбачали необхідність розділення влади як основи для поліпшення державного механізму і більшої демократичності держави.

Так, в Конституції Пилипа Орліка, прийнятій 5 квітня 1710 року на Козацькій Раді в р. Бандери, в VI розділі автор пропонує державне управління, розділивши повноваження і об'єднавши всі гілки влади в єдиний державний механізм: «Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного для публічної рівноваги порядку, а саме — під час війни і в умовах миру збирати приватні й публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких незалежні володарі у присутності Його Величності не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішення урядовців і радників, то чому ж вільній нації не дотримуватись такого ж прекрасного порядку в незалежних державах». Далі витікає, що першість в країні належить Генеральному старшині, якому підкоряються Полковники, прирівнювані до радників. Законодавчий орган складається із знатних ветеранів, вибраних від кожного полку, складових публічну раду.

Ясновельможний гетьман прирівнюється до президента республіки з президентською формою правління.

Тенденції до демократизації влади і її децентралізації є видимими також і в Конституції УНР, прийнятій 29 квітня 1918 року Українською Центральною Радою, яку вважають однією з найдемократичніших конституцій того часу. Статті 22—25 закріплюють принцип розділення влади на законодавчу, старанну і судову. Верховним органом в Республіці були Всенародні Збори, що здійснюють безпосередньо законодавчу владу. Вони ж формували органи виконавської і судової влади. Вища виконавська влада належала Раді Народних Міністрів. Арбітром серед цих двох властей був Генеральний Суд УНР. При цьому в статті 63 мовилося: «Рішення Суду не можуть бути змінені ні законодавчими, ні адміністративними органами влади».

З приходом до влади більшовиків 2 Всеросійський з'їзд Порад, проголосивши 8 листопада 1917 року перехід всієї повноти влади в руки Порад, поклав початок існуванню тоталітарної держави. Концепція розділення властей, як вираз інтересів буржуазії, марксизмом відкидалася. Проте по відношенню до розділення властей як конституційному принципу існувало більш збалансоване відношення. Оскільки ж радянська держава кваліфікувалася як в корені відмінне від буржуазного, то відповідно розділення властей і в даному випадку оголошувалося непридатним. Радвлада сформувала свій власний підхід до основ побудови механізму влади — жорсткої її централізації. Тільки Радам належала повнота влади, а інші органи були органами управління, правосуддя, виконавчо-розпорядчими органами державної влади. Проте, на думку В.Е. Чиркіна, не маючи матеріальної бази, місцеві Ради залежали від відомств і розташованих на їх території підприємств. В обстановці початку, що склалася, різко посилюватися виконавська влада, що підмінила собою дві інші гілки. Судові органи часто замінювалися всілякими «двійками», «трійками» (варіанти надзвичайних судів), які формувалися з представників партії і виконавської влади. Посада Генерального Секретаря КПРС була куди більш значної, ніж посада голови Президії Верховної Ради, яка формально вважалася главою держави. Таким чином, злиття партійного і державного апаратів внесло нові принципи в організацію системи державних органів, що не відповідала теорії розділення властей. На думку Л.С. Явіча, це фактично перетворило законодавчу і судову владу на придаток заідеологізованої бюрократичної системи управління, яку очолює або представляє партійний лідер і його

найближче оточення. Саме зневага до „розподілу влад”, їх функцій привела, крім іншого, до відчуження трудящих від політичної влади, до „сталінщини”.

Принципи правової держави

Нижче приведені основні загальні ознаки правової держави.

1. Соціально-змістовні: а) верховенство закону в суспільному і державному житті (Закони повинні бути не декларативними, а актами прямої дії. Повинен бути закріплений механізм їх реалізації); б) в конституційному і інших законах повинні бути закріплені основні права людини;

в) відносини між державою і громадянином повинні будуватися на основі принципу: громадянину дозволено робити все, що прямо не заборонене законом (загальнодозволенний); г) взаимоответственность держави і громадянина; д) наявність високої правової культури у всіх громадян.

2. Формальні ознаки: а) розділення властей (система заборон і противаг); б) юридична захищеність особи; в) суд — надійна юридична гарантія прав людини;

г) неухильне і загальне виконання законів і підзаконних актів всіма учасниками суспільного життя.

Принцип поділу влади складається із системи вимог:

1) поділ функцій і повноважень (компетенції) між державними органами відповідно до вимог поділу праці;

2) закріплення певної самостійності кожного органу влади при здійсненні своїх повноважень, недопустимість втручання в прерогативи один одного і їх злиття;

3) наділення кожного органу можливістю протиставляти свою думку рішенням іншого органу і виключення зосередження всієї повноти влади в одній із гілок;

4) наявність у органів влади взаємного контролю дій один одного і неможливість зміни компетенції органів держави поза-конституційним шляхом.

Ці загальні ознаки дають можливість сформулювати основні принципи теорії правової держави:

1. «Розподіл влад» — має на увазі, перш за все, не розділення власне самої влади, а розподіл функцій влади. Серед таких функцій виділяють: законодавчу, виконавчу, судову. Кількість гілок влади може бути і більше. Так, в сучасній українській юридичній науці деякі автори виділяють контрольно-наглядову владу як четвертої гілки (за Конституцією Алжіру 1976 роки таких гілок влади виділяється сім: законодавча, виконавча, судова, контрольно-наглядова, засновницька, президентська, влада органів самоврядування). Основна мета розділення влади — це запобігання її можливої централізації і узурпації, а також розмежування компетенції між окремими гілками влади.

Здійснення цього принципу забезпечується функціонуванням спеціальної системи «стримувань і противаг» — тобто сукупністю спеціальних повноважень, властивих кожній з гілок влади, що дозволяють запобігати спробі «перетягування на себе» більшої кількості повноважень. В цю систему входять такі повноваження:

- право імпічменту — вираз парламентом недовір'я президенту унаслідок здійснення ним вчинку, не сумісного з його державними функціями, наприклад — злочини. У разі здійснення цієї процедури президент повинен піти у відставку;

- право відкладального вето — право президента накладати заборону на законопроект парламенту, переданий йому на підпис;

- право парламенту на подолання президентського вето. Парламент повторним голосуванням, кваліфікованою більшістю за законопроект може подолати рішення президента про накладення заборони. В цьому випадку президент вже зобов'язаний підписати закон;

- процедура формування Конституційного Суду. Так, наприклад, в Україні формування цього органу здійснюється шляхом делегування однакового числа суддів від кожної гілки влади (Президента, Верховної Ради, з'їзду суддів України).

2. Принцип верховенства права. Верховенство права в правовій державі виражається у відображенні в законі ідей права, тобто ідей справедливості, захисту природних прав і інтересів людини і громадянина.

Верховенство закону в правовій державі виражається в тому, що держава повинна бути підлеглий правовим законам. Все ж таки підзаконні акти повинні розвивати ідеї закону, відповідати закону і не суперечити закону. В такому ж співвідношенні знаходяться видові закони з основним законом — конституцією.

3. Принцип «зв'язаності» держави своїми законами. В правовій державі посадовці і органи державної влади повинні бути прикладом, зразком і першим виконавцем закону, який видається цією владою. Неможливо вимагати виконання закону від громадянина, якщо сама держава порушуватиме прийнятий їм закон.

4. Принцип взаємної відповідальності держави і громадянина. Громадяни в правовій державі, за наявності у них широкого круга правомочності, проте, мають і певний круг обов'язків перед державою і суспільством (дотримувати закони і конституцію держави; платити податки; берегти природне навколишнє середовище, захищати батьківщину). У свою чергу держава відповідально перед громадянином в забезпеченні, гарантіях і захисті його прав, свобод і законних інтересів.

5. Принцип наявності Конституційного Суду. В правовій державі результати нормотворчої діяльності потребують контролю з боку спеціального органу — Конституційного Суду на предмет відповідності їх ідеям і нормам конституції. У разі визнання неконституційності того або іншого нормативно-правового акту останній припиняє свою дію на території держави. Рішення даного органу не підлягають відміні або оскарженню, опротестовуванню.

6. Принцип реальності контролю і нагляду за виконанням закону. В правовій державі повинна існувати система органів влади, що здійснюють на достатньо незалежній основі контроль і нагляд за виконанням закону (прокуратура, Конституційний Суд, державні інспекції і т.д.). Дієвість діяльності таких органів може визначатися рівнем адекватності примусових заходів дії на несумлінних виконавців або порушників закону.

7. Принцип реальності прав і свобод громадян. Правова держава характеризується реальністю втілення максимуму демократичних прав і

свобод людини. Цього може бути досягнуто при реалізації мінімум трьох обов'язкових умов:

- а) законодавчого закріплення прав і свобод громадян;
- б) законодавчого закріплення процесу, процедури реалізації прав і свобод громадян;
- в) забезпечення судового захисту від порушень прав і свобод громадян (створення мінімуму судових прецедентів такого захисту).

8. Принцип високої правової культури населення. Найбільш складний в реалізації принцип теорії правової держави.

Для забезпечення формування високої правової культури населення в правовій державі повинні бути реалізовані наступні умови:

а) створення системи постійного і максимально повного і широкого інформування населення про стан чинного законодавства, а також загальної правової інформації, б) створення структури органів і програм по формуванню Правового навчання і виробленню стимулів, прийомів і навиків реалізації населенням правових знань;

в) розробка заходів і створення умов формування у населення поважного відношення до закону і права (втілення даного елемента нерозривний пов'язано з втіленням в життя принципів взаємної відповідальності держави і громадянина, а також принципу «зв'язаності» держави своїми законами).

Співвідношення права і закону в правовій державі.

Держава соціально-демократичної орієнтації — держава, в якій разом з домінуванням волі більшості населення признаються і захищаються основні права осіб, що становлять меншину населення. Правова держава як держава, де реально здійснюються основні права людини, може сформуватися тільки в дійсно демократичному суспільстві. Держава соціально-демократичної орієнтації обов'язково має ознаки правової держави. В цьому їх органічний зв'язок. Прихильники розрізнення права і закону: В.С. Нерсисянц, В.Д. Зорькін, Д.А. Керімов, Н.С. Малєїн, Л.С. Мамут, Э.Л. Розин і інші сформулювали свою позицію (і в цьому їх заслуга) задовго до перебудови. Особливе значення придбаває зв'язок права і справедливості, проходяча всю

багатовікову історію права. Справедливість ширше за право, специфіка якого як соціального явища — в нормативності, обов'язковості правових положень, в можливості їх примусового проведення в життя. Якщо справедлива ідея одержує нормативне закріплення, то вона стає законом, перетворюється на право. Право — нормативно закріплена справедливість. Якщо ж та або інша справедлива ідея не одержує нормативного закріплення, вона залишається за межами права, у сфері моралі, етики, грає роль побажання, що не має обов'язкової сили. Це ще не право. В розумінні права як нормативно закріпленої справедливості остання визначається змістом права, а її нормативне закріплення — необхідна форма права. Висновок: право вже закону, оскільки не всі закони справедливі. З другого боку, право ширше за закон, оскільки воно включає і систему врегульованих законів суспільних відносин. Співвідношення права і закону, природно приводить дослідника до проблеми співвідношення держави і права. Якщо розуміти право як нормативно закріплену справедливість, то воно вторинне по відношенню до держави, оскільки нормативне закріплення виходить від держави. Але не всяка норма, яка виходить від держави, є право. В цьому і полягає відмінність права від закону. Право — тільки справедливі норми. Держава не придумує право, воно покликане закріпити в суспільстві уявлення, що склалися про справедливість.

4. У Конституції України передбачені такі інститути системи «стримувань і противаг»:

- 1) право «вето» Президента на законопроект, прийнятий Верховною Радою;
- 2) імпічмент Президента з боку Верховної Ради, що призводить до його усунення з поста;
- 3) прийняття Верховною Радою резолюції недовіри Кабінету Міністрів, яка має наслідком його відставку;
- 4) участь Верховної Ради у формуванні Конституційного Суду (призначення третини складу);
- 5) контроль Конституційного Суду за відповідністю Конституції законів та інших правових актів Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів, Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

б) парламентський контроль Уповноваженим Верховної Ради з прав людини (омбудсманом) за дотриманням конституційних прав і свобод людини та ін.

Становлення концепції соціальної держави

Соціальна держава (держава соціальної демократії) — це сучасна політико-правова теорія, де слово «соціальна» несе велике значення навантаження: воно пов'язано із соціальним життям людей, підкреслює, що держава бере на себе турботу про матеріальний добробут громадян, здійснює функцію регулювання економіки з обов'язковим урахуванням екологічних вимог, забезпечує захист економічних і соціальних прав людини.

Здавалося б, «правова держава» і «соціальна держава» є несумісними. Перша передбачає певну свободу особи від держави, від її опіки. Друга, навпаки, спирається на активність держави в соціальному захисті особи, особливо соціальне ранимої (пенсіонер, інвалід, безробітний не зі своєї вини).

Проте друга половина ХХ ст. поєднала ці поняття, збагативши кожне з них. Коли говорять про побудову соціальної правової держави, мають на увазі насамперед втілення в ній:

- принципу верховенства права (панування правового закону) як головного в правовій державі;
- принципу соціальної справедливості (забезпечення державою соціальної безпеки особи) як головного в соціальній державі.

Поняття «соціальної держави» було висунуто у 1929 р. німецьким державознавцем Х. Хеллером і згодом поширилося в Європі. У США ідея соціальної держави була сприйнята пізніше, ніж у країнах Європи, оскільки тип свідомості американського суспільства був орієнтований на принцип індивідуалізму.

Після Другої світової війни концепція соціальної держави одержала закріплення в конституціях ряду країн Західної Європи (ФРН, Іспанія та ін.). Стаття 1 Конституції Іспанії 1978 р. зазначає, що Іспанія є соціальною, правовою та демократичною державою, вищими цінностями якої є свобода, справедливість, рівність і політичний плюралізм. Стаття 20 Конституції ФРН 1949 р. говорить про те, що ФРН є демократичною і соціальною

федеративною державою. У Конституції Франції записано, що вона є демократичною і соціальною республікою.

У наші дні соціальна держава означає насамперед обов'язок законодавця бути соціальне активним в ім'я згладжування суперечних інтересів членів суспільства і забезпечення гідних умов життя для усіх за наявності рівності форм власності на засоби виробництва. Держава стає органом подолання соціальних протиріч, урахування і координації інтересів різних груп населення, проведення до життя таких рішень, які б позитивно сприймалися різними верствами суспільства, її мета — за допомогою соціальної політики, забезпечення рівності та умов політичної співучасті об'єднати населення, стабілізувати соціальну (утому числі правову) і економічну системи, забезпечити їх прогресивну еволюцію.

Поняття правової держави усе більш поєднується з концепцією так званої «держави загального благоденства» («максимальної» держави), або, інакше, «соціальної держави». Це суміщення відбувається насамперед на основі гарантій системи економічних, соціальних і культурних прав.

Вчені (Т.А. Ріттер, Роулз та ін.) виділяють три моделі сучасної соціальної держави.

1. «Позитивна держава» (США), у якій є найменший ступінь невтручання держави в економіку і соціальне забезпечення, орієнтоване на дотримання індивідуалізму та захист корпоративних інтересів (соціальна політика держави виступає як засіб контролю).

2. Власне соціальна держава (Велика Британія), у якій забезпечуються гарантований мінімальний рівень життя і рівність стартових можливостей (соціальна політика держави як засіб забезпечення повної зайнятості).

3. «Держава добробуту» (Нідерланди), у якій забезпечується мінімальний рівень життя та встановлюється максимальний рівень доходів, зменшується різниця в зарплаті, гарантується повна зайнятість (соціальна політика держави як засіб забезпечення «рівності, кооперації та солідарності»).

Ці моделі мають тенденцію переходу від однієї до іншої. Вони ніде цілком не були реалізовані, що свідчить про мінливість соціальної політики держав у ході розвитку.

Ідея про орієнтацію України на соціальну державу міститься у Конституційному договорі між Верховною Радою і Президентом України (від 8 липня 1995 р.) «Про основні засади організації і функціонування

державної влади і місцевого самоврядування на період до прийняття Конституції України». Тут, зокрема, підкреслюється, що Договір гарантує соціальну спрямованість ринкової економіки. Чітке текстуальне вираження ідея соціальної правової держави знайшла у ст. 1 Конституції України.

Було б помилковим вважати, що правова держава і соціальна держава добре поєднуються і в змозі цілком злитися в один тип держави. Принцип соціальної безпеки населення і вимога не лише юридичної, а й матеріальної рівності (властивості соціальної держави) суперечать ідеї свободи особи, взаємної відповідальності держави і громадянина (властивості правової держави).

Однак було б неслухним протиставляти правову державу і соціальну державу, їх зближення — найсприятливіший результат для громадянського суспільства, оптимальний варіант його розвитку без класове ворожих конфліктів і соціальних потрясінь.

Соціальна і правова держави сумісні між собою доти, доки функціонування державної влади буде обмежуватися, врівноважуватися, контролюватися і поширюватися в межах додержання

основних прав людини. І навпаки соціальна держава суперечуватиме з правовій державі завжди, коли «людський добробут», «соціальна безпека», «соціальна справедливість» вважатимуться вищими цінностями. Розвиток держави як соціальної має ґрунтуватися на такому фундаменті, як «правова» держава.

Зрозуміло, що до фактичного втілення в життя ідеї соціальної правової держави українському суспільству треба ще багато чого зробити.

Прогнозувати перспективу успішного розвитку України можна тільки на шляхах оптимального поєднання принципів правової, державності, демократизму, соціальної державності. Ідея соціальної правової держави є надбанням усього людства. Ця раціональна ідея у разі успішній реалізації в змозі вивести Україну до числа цивілізованих держав світу.

Поняття і ознаки соціальної держави

Соціальна держава — це політична організація суспільства, у якому право пов'язує і підкоряє собі державну владу, а основні права особи та її

соціальна безпека складають зміст свободи, заснованої на законах, які приймаються і піддаються зміні законним шляхом.

Крім звичайних ознак, характерних для будь-якої держави, соціальна правова держава, як вища форма політичного буття, яку виробило людство, має низку специфічних ознак (рис).

1. Можливість особи домагатися конкретного^ мінімуму соціальних благ завдяки гарантуванню державою її соціальної безпеки — мінімальний (достатній) рівень життя кожному громадянину та його підвищення.

2. Можливість громадян домагатися забезпечення державою їх соціального захисту, підняття рівня соціально-економічних прав громадян до рівня основних прав — формування соціального середовища, яке створює умови для сприятливого індивідуального розвитку особи, рівності стартових можливостей (а не матеріальної рівності) за допомогою державної системи просвітництва та освіти, податкової політики, регулювання ринку праці та контролю за умовами праці та ін.

3. Здійснення державою соціальної допомоги громадянам, не спроможним (не зі своєї вини) відповідати за свій добробут — йдеться про забезпечення гарантованого життєвого рівня соціально ранимих верств населення — старих, непрацездатних (хворих), безробітних з не залежних від них причин. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням.

4. Забезпечення державою соціальної функції власності — власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству: завдавати шкоди правам, свободам і гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі (ст.ст. 13, 41 Конституції України).

5. Проведення державою політики соціальної поступки — вирішення всіх питань на шляхах згоди і порозуміння різноманітних соціальних груп, глибокої поваги до особи незалежно від її соціального стану, захисту від усякого посягання на її життя, здоров'я і особисту гідність.

Таким чином, будучи обмеженою правом, соціальна держава виявляє активність у регулюванні соціально-економічних процесів, соціального аспекту основних прав громадян, їх соціальної захищеності відповідно до закону.

Основна рекомендована література.

1. Теорія держави і права /За ред.академіка М.В.Цвіка, проф. О.В.Петрішина, доц. В.Д. Ткаченка. Харків: 2002, с.
2. Скакун О.Ф. Теория права и государства. Харьков: 2000, с.147-160.
3. Загальна теорія держави і права /За ред. проф. В.В.Копейчикова. К., 1996, с.94-100.
4. Письменицкий А.А., Слинко Д.В. Теория государства. Х.: Консум, 2004. – С. 69-87.

Додаткова література.

1. Богуцький П. Поняття правової держави та методологічний підхід до проблеми її формування. //Право України. 1996. №4 с.14-16.
2. Венгеров А.Б. Несущие конструкции правового государства. //Право и власть. М., 1990.
3. Гавриленко Г. Правова держава і правова культура //Право України, 1993, №1., с.28-31.
4. Гальчинський А. Соціально відповідальна держава //Політика і час. 1992. №4.
5. Журавльова Г. Поділ влади в сучасній Україні (проблеми теорії і практики) //Право України, 1998, №11.
6. Коваленко А.И. Правовое государство: концепции и реальность. М., 1993.
7. Луць Л.А. Шляхи розбудови Української правової держави. //Основи держави і права України.-Львів, 1994. С. 51-57
8. Нерсесянц В.С. Правовое государство: история и современность //Вопросы философии. 1989., №2.
9. Общая теория прав человека. -М., 1996, -Гл. 1.

10. Основні права нації// Політологічний словник-довідник. - К., 1997.- С.235.
11. Рабінович П.М. Основи загальної теорії держави та права. К., 1996, с.22-28, 7-15.
12. Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України.- Харків.
13. Рабінович П.М. Про сутність сучасної Української держави (теоретико-методологічні зауваження) //Республіканець. -Львів. 1993. №5. С.49-52
14. Савенко М. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина та їх захист органами конституційної юрисдикції //Право України, 1999, №2.
15. Скакун О.Ф. Теорія правової держави в політико-правовій думці дореволюційної Росії.//Проблеми правознавства. Вип.51 .-Київ.1990.
16. Теория права и государства /Под ред. проф. В.В.Лазарева. М., 1996, с.353-364.
17. Українська держава: ХХ століття. - К., 1996.
18. Хропанюк В.Н. Теория государства и права. М., 1996, с.72-89.
19. Черниловский З.М. Правовое государство: исторический опыт //Сов.государство и право. 1989. №4.
20. Четверний В.А. Демократическое конституционное государство: введение в теорию. М. 1993.
21. Шаповал В. Верховенство закону як принцип Конституції України //Право України, 1999, №1.
22. Шемшученко Ю. Теоретичні проблеми формування правової держави. //Право України, 1995, №12., с.7.
23. Шемшученко Ю.С. Україна: проблеми формування правової держави. //Правова держава. Вип.1,-К.,1992.
24. Явич Л.С. Господство права (К концепции правового государства) //Известия высших учебных заведений. Правоведение. 1990.№ 5.

25. Якушик В. Проблеми типології правової держави //Філософська і соціологічна думка. 1993, №9-10. С. 182-195.

Нормативні акти:

1. Конституція України. Ст. 3: 21-64: 85 (ч.І п. 17); 92 (ч.І п1)- 101; 102 (ч 2)- 116 (ч.2); 119(п,2); 121 (п.2,4); 152 (ч.3); 157.

2. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. 1990. №31. Ст. 429.

3. Закон УРСР від 3 липня 1991 р. «Про всеукраїнський та місцевий референдуми» // Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. №33. Ст. 443.

4. Закон УРСР від 8 жовтня 1991 р. «Про громадянство України» //Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. №50. Ст. 701.

5. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і свобод людини 1950 року Закон України від 17 липня 1997р. //Офіційний Вісник України. 1997 №29. С. 10

6. Про уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 року //Голос України, 20.01.1998.